

МЕТОДИКИ КОМПЛЕКСНОЇ ОЦІНКИ РОЗВИТКУ ПІДЛІТКІВ

TOOLS OF COMPLEX EVALUATION OF TEENAGERS' DEVELOPMENT

У статті здійснено систематизацію наявних діагностичних матеріалів відповідно до напрямів здійснення комплексної оцінки розвитку підлітків.

Створення цілісної системи вивчення підлітка як розвинутої особистості пов'язано з розробкою комплексної профілактико-психодіагностичної програми. Така програма, основною метою якої є збереження психологічного здоров'я дітей і забезпечення сприятливих умов, складає стратегічну лінію вивчення особистості протягом всього процесу навчання, з одного боку, демонструючи індивідуальні особливості кожного школяра, а з іншої – даючи можливість для своєчасної допомоги (корекційної роботи) в тому випадку, якщо вона буде необхідна за результатами діагностичного обстеження.

Зміст психопрофілактичної програми повинен враховувати обов'язкову діагностику особливостей формування основного новоутворення підліткового періоду – самосвідомість особистості, а також відповідного типу діяльності – спілкування з однолітками – в найбільш суттєвих їх проявах: встановлення і зміцнення чітких меж свого «Я», ідентифікація себе з однолітками, пошук схвалення себе і своєї поведінки з боку тих, що оточують, вироблення почуття гідності.

Аналізуючи напрями діагностики психофізичного розвитку дітей підліткового віку, можна назвати такі з них: 1) психодіагностика рівня розвитку інтелектуальних здібностей в підлітковому віці; 2) діагностика характерологічних особливостей підлітків; 3) діагностика емоційно-мотиваційної сфери підліткового віку; 4) діагностика міжособистісних стосунків підлітків в групі однолітків та в сім'ї; 5) діагностика професійної спрямованості підлітків. За кожним напрямом представлено можливий діагностичний інструментарій.

Перспективою подальших наукових пошуків може стати теоретичне обґрунтування та розробка практичних рекомендацій для фахівців щодо використання діагностичного інструментарію для здійснення комплексної оцінки психофізичного розвитку підлітків. Крім того, в теорії та практиці постійно з'являються нові методики та діагностичний інструментарій, які використовуються для оцінювання окремих напрямів психофізичного розвитку дитини. Це також потребує подальшого аналізу та вивчення як з боку науковців, так і фахівців-практиків у сфері спеціальної та інклюзивної освіти.

Ключові слова: комплексна оцінка, діагностика, оцінка розвитку дитини, підлітки, методики комплексної оцінки.

The article systematizes the available diagnostic materials in accordance with the areas of comprehensive assessment of adolescent development.

The creation of a holistic system of studying the adolescent as a developed personality is associated with the development of a comprehensive preventive and psychodiagnostic programme. Such a program, the main purpose of which is to preserve the psychological health of children and provide favorable conditions, is a strategic line of personality study throughout the educational process, on the one hand, demonstrating the individual characteristics of each student, and on the other – providing timely assistance (correctional work) in case if it is necessary according to the results of the diagnostic examination.

The content of the psychoprophylactic programme should take into account the mandatory diagnosis of the formation of the main neoplasm of adolescence – self-awareness, as well as the leading type of activity – communication with peers – in their most significant manifestations: establishing and strengthening clear boundaries of self, identification with peers, seeking approval of themselves and their behavior by others, developing a sense of dignity.

Analyzing the areas of diagnosis of psychophysical development of adolescents, we can name the following: 1) psychodiagnosics of the level of development of intellectual abilities in adolescence; 2) diagnosis of characterological features of adolescents; 3) diagnosis of the emotional and motivational sphere of adolescence; 4) diagnosis of interpersonal relationships of adolescents in the peer group and in the family; 5) diagnosis of professional orientation of adolescents. Possible diagnostic tools are presented for each direction. The prospect of further scientific research may be a theoretical justification and development of practical recommendations for professionals to use diagnostic tools for a comprehensive assessment of psychophysical development of adolescents. In addition, in theory and practice, new techniques and diagnostic tools are constantly appearing, which are used to assess certain areas of psychophysical development of the child. It also needs further analysis and study by both researchers and practitioners in the field of special and inclusive education.

Key words: complex evaluation, diagnostics, child development evaluation, teenager, tools of complex evaluation.

УДК 37.015.31-053.6

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085/2022/47.19>

Казачінер О.С.,

докт. пед. наук, доцент,
доцент кафедри здоров'я людини,
реабілітології і спеціальної психології
Харківського національного
педагогічного університету
імені Г.С. Сковороди

Бойчук Ю.Д.

докт. пед. наук, професор,
член-кореспондент НАПН України,
професор кафедри здоров'я людини,
реабілітології і спеціальної психології,
ректор
Харківського національного
педагогічного університету
імені Г.С. Сковороди

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Важливість та необхідність здійснення комплексної оцінки психофізичного розвитку підлітків зумовлені, головним чином, тими віковими змінами, які відбуваються в будь-якої людини, в тому числі в тієї, що має особливі освітні потреби. На основі комплексної оцінки відбувається розробка індивідуальної траєкторії розвитку підлітка, надаються рекомендації фахівцям, батькам дитини, педагогам, які працюють із нею.

Загальними завданнями психодіагностичного обстеження підлітків є дослідження специфіки психічного розвитку; вивчення проявів особистісних особливостей; дослідження психічних новоутворень віку як характеристик якості розвитку; отримання даних про динаміку розвитку; впливу методів навчання та мікросоціального оточення на розвиток перспективи.

Ефективність діагностики підлітків значно зростає, якщо психолог знає про чинники ризику, що

характеризують психічний розвиток дітей цього віку. Такими чинниками ризику, які треба враховувати в прогностичній діагностиці підлітків, є такі: 1) відсутність редукції рис психічної незрілості, тобто збереження інфантильності думок, залежність від ситуації, нездатність впливати на неї, схильність до уникання важких життєвих ситуацій, слабкість реакції на осуд з боку оточуючих, невідразність вольових установок, слабкість функції самоконтролю і саморегуляції як прояв несформованості основних передумов пубертатного віку; 2) неможливість коригування поведінки, яка обумовлена поєднанням інфантильності з афективною збудливістю, імпресивністю; ранні прояви потягів при статевому дозріванні: підвищений інтерес до сексуальних проблем; у дівчаток – демонстративна поведінка, пов'язана з розвитком сексуальності; у хлопчиків – схильність до алкоголізації, агресії, бродяжництва; 3) поєднання вказаних проявів з невираженістю шкільних інтересів, негативним ставленням до навчання. Педагогічна занедбаність визначається як органічною слабкістю інтелектуальних передумов, так і низькою працездатністю, обумовленою передпубертатною астеною; 4) переорієнтація інтересів на позашкільне оточення (референтну групу); 5) несприятливі мікросередовищні умови (сімейне, асоціальне оточення) як основа реакції імітації або протесту; прагнення до імітації асоціальних форм поведінки дорослих людей.

Знання цих чинників дозволяє психологу будувати короткостроковий або довгостроковий прогноз, розробити систему діагностико-профілактичних заходів, спрямовану на поглиблене вивчення особистості учнів, своєчасне відстеження їхніх проблем, спеціального підходу до кожного підлітка як до унікальної особистості, дозволяє організувати ефективний психологічний супровід школярів у середніх класах школи, попередити появу і розростання тих або інших порушень в учбовій діяльності і поведінці дітей, створити умови для розвитку психологічно здорової особистості в процесі навчання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про те, що різноманітні питання оцінки психофізичного розвитку підлітків були предметом наукових пошуків таких дослідників, як В. Демченко [1], С. Долуда [3], В. Хренкова, В. Бондін, Л. Абакумова, О. Соколова, І. Лобанова, Є. Мостовая, Л. Кондратьєва [5], К. Лукоянова [6] та інших. Так, цими науковцями розглядалися питання діагностики виявлення обдарованих школярів, використання методу піктограм у психодіагностиці шизофренії у підлітків, а також проблеми оцінки і корекції фізичного розвитку підлітків.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Проте незважаючи на достатню кількість наукових праць, питання

здійснення систематизації щодо напрямів здійснення комплексної оцінки розвитку підлітків та визначення належного та валідного діагностичного інструментарію потребує обов'язкового розв'язання.

Мета статті полягає у здійсненні систематизації наявних діагностичних матеріалів відповідно до напрямів здійснення комплексної оцінки розвитку підлітків.

Виклад основного матеріалу. Створення цілісної системи вивчення підлітка як розвинутої особистості пов'язано з розробкою комплексної профілактико-психодіагностичної програми. Така програма, основною метою якої є збереження психологічного здоров'я дітей і забезпечення сприятливих умов, складає стратегічну лінію вивчення особистості протягом всього процесу навчання, з одного боку, демонструючи індивідуальні особливості кожного школяра, а з іншої – даючи можливість для своєчасної допомоги (корекційної роботи) в тому випадку, якщо вона буде необхідна за результатами діагностичного обстеження.

Зміст психопрофілактичної програми повинен враховувати обов'язкову діагностику особливостей формування основного новоутворення підліткового періоду – самосвідомість особистості, а також провідного типу діяльності – спілкування з однолітками – в найбільш суттєвих їх проявах: встановлення і зміцнення чітких меж свого «Я», ідентифікація себе з однолітками, пошук схвалення себе і своєї поведінки з боку тих, що оточують, вироблення почуття гідності.

У психодіагностичній програмі, яка припускає профілактичне обстеження всіх учнів середніх класів, використовуються методики діагностики інтелектуальної сфери, емоційно-мотиваційної сфери, характерологічних особливостей, міжособистісних відносин і професійної спрямованості школярів.

1. Психодіагностика рівня розвитку інтелектуальних здібностей в підлітковому віці. Слід зазначити, що одним із найважливіших аспектів цілеспрямованого процесу вивчення когнітивної сфери підлітків є психодіагностика їх пізнавальних процесів (мислення, сприйняття, пам'яті, уваги). Індивідуальні особливості розвитку пізнавальних здібностей підлітка часто служать причиною труднощів у шкільному навчанні.

1) Діагностика загального інтелектуального рівня в підлітковому віці. Оцінка інтелектуального рівня проводиться за допомогою психодіагностичних методик: «Тест Векслера», «ШТРР», «Інтелектуальна лабільність», «Матриці Равена», «Логіко-кількісні відношення» і тест Айзенка.

Кожна з перерахованих методик оцінює різні сторони інтелекту. Їх слід застосовувати залежно від того, яку мету, проводячи психодіагностику, ставить перед собою психолог.

«Тест Векслера» [4] дозволяє визначити рівень розвитку вербального і невербального інтелекту. Методика «ШТРР» – шкільний тест розумового розвитку, призначений для дослідження загальної обізнаності школяра, умінь проводити аналогії, класифікувати і узагальнювати поняття.

Методика «Інтелектуальна лабільність» [6] призначена для визначення здібності до навчання; за допомогою методики «Матриці Равена» [6] досліджуються особливості образного мислення.

Методика «Логико-кількісні відношення» дозволяє проводити психодіагностику двох аспектів внутрішнього плану розумових дій: логіки мислення і лічби про себе із запам'ятовуванням проміжних результатів. До неї слід звертатися тоді, коли необхідно швидко оцінити рівень розвитку відповідних здібностей у людини.

Тест Г. Айзенка [1] – це універсальний і один з кращих психологічних тестів інтелекту. Він призначений для оцінки рівня загального інтелектуального розвитку людини, а також рівня розвитку деяких спеціальних видів мислення, зокрема математичного і лінгвістичного. Відмітимо, що в повнокомплектному тесті Г. Айзенка є вісім різних субтестів.

2) Методи діагностики когнітивних процесів у підлітків. Найчастіше для оцінки уваги, пам'яті, уяви і мови підлітків пропонується використовувати ті ж методи, що і для оцінки їх розвитку в молодшому шкільному віці. Проте критерії рівня розвитку процесів, що вивчаються, будуть іншими. Разом із тим у підлітків необхідно оцінювати ті пізнавальні процеси, які активно розвиваються в цьому віці. До них відносяться логічне мислення, логічна пам'ять і деякі особливості уваги.

Увага в підлітковому віці є довільною і може бути повністю організована і контрольована підлітком. Індивідуальні коливання уваги підлітка обумовлені його психологічними особливостями (підвищеною збудливістю або стомлюваністю, зниженням уваги після перенесених соматичних захворювань, черепно-мозкових травм), а також зниженням інтересу до учбової діяльності.

Для оцінки уваги використовують методики «Діагностика розподілу уваги», «Діагностика концентрації і стійкості уваги», «Аналіз стійкості уваги», «Таблиці Шульте» [11].

Ускладнення і значне збільшення об'єму матеріалу, що вивчається в школі, призводить до якісної перебудови в організації мнемічних процесів. У підлітковому віці активно розвивається логічна, довільна і опосередкована пам'ять. Разом із тим у підлітків сповільнюється розвиток механічної пам'яті, що може призводити до виникнення негативних явищ, оскільки деяку інформацію необхідно запам'ятовувати механічно.

Для психодіагностики пам'яті рекомендують наступні методики: методика опосередкованого

запам'ятовування; метод піктограм; методика «Запам'ятовування цифр»; методика «Запам'ятовування образів»; методика «Визначення короточасної пам'яті» [9].

Особливо помітні зміни відбуваються в розвитку мислення. У підлітковому віці перш за все продовжує розвиватися теоретичне мислення. Підліток в змозі достатнього легко абстрагуватися від конкретного, наочного матеріалу і міркувати словесно. На основі загальних посилок він вже може будувати гіпотези, перевіряти або спростовувати факти, що свідчить про розвиток у нього логічного мислення. Головною особливістю розвитку мислення в цьому віці є те, що поступово окремі розумові операції перетворюються на єдину цілісну структуру.

Для психодіагностики мислення використовують методики: «Складні аналогії», «Виділення істотних ознак», «Числові вирази», «Розуміння переносного сенсу прислів'їв і метафор», «Класифікація понять», «Вивчення ригідності мислення», «Гнучкість мислення», «Швидкість мислення» [10].

Крім того, що підліток набуває дорослої логіки мислення, у нього відмічається розвиток такого пізнавального процесу як сприйняття. Розвиток сприймання в підлітковому віці значною мірою залежить від тенденції ускладнення учбових програм у міру дорослішання дитини.

Для психодіагностики сприймання застосовують методики: «Здібності до цілісного сприйняття форми і співвідношення частин геометричних фігур і наочних зображень», «Впізнання фігур».

Для вивчення мовленнєвого розвитку використовують методику оцінки продуктивності вербального відтворення, методику «Тлумачення прислів'їв».

2. Діагностика характерологічних особливостей підлітків. Потреба підлітків у самопізнанні сприяє застосуванню у процесі тестування методик, що дають змогу одержати їм цікаву інформацію про себе, свої особистісні якості, індивідуальні особливості розвитку характеру та темпераменту.

Для діагностики особливостей особистості використовуються: методика багатofакторного дослідження особистості Р. Кеттелла, опитувальник Г. Айзенка, тест «Виявлення структури темпераменту» В. Русалова, опитувальник Х. Шмішека, патохарактерологічний діагностичний опитувальник (ПДО) А. Лічко [6] і т.д.

Методика багатofакторного дослідження особистості Р. Кеттелла (16 PF – опитувальник) використовується у всіх ситуаціях, коли необхідне знання індивідуально-психологічних особливостей людини. Опитувальник діагностує риси особистості, які Р. Кеттелл називає конституційними чинниками.

Опитувальник Г. Айзенка спрямований на вивчення особливостей темпераменту дітей. Тест

«Виявлення структури темпераменту» В. Русалова дозволяє оцінювати ряд властивостей темпераменту, що виявляються у підлітків і старших школярів у роботі й спілкуванні з людьми. Це такі властивості темпераменту як енергійність, пластичність, темп і емоційність.

Опитувальник Х. Шмішека і патохарактерологічний діагностичний опитувальник (ПДО) А. Лічко застосовуються для діагностики характеру підлітків, що проявляють явні ознаки соціальної дезадаптації. Ці опитувальники дозволяють виявити наявність і вираженість акцентуації окремих рис характеру. З метою уточнення деяких особливостей особистості використовуються проєктивні методики: «Будинок – Дерево – Людина», «Неіснуюча тварина», методики «Малюнкові фрустрації Розенцвейга», «Незавершені речення» Сакса і Леві, які дають можливість додатково перевірити або підтвердити отримані результати за допомогою опитувальників.

3. Діагностика емоційно-мотиваційної сфери підліткового віку. Проблема досліджень і діагностики емоційної сфери має велике практичне значення, оскільки порушення в цій сфері можуть привести до загальної дезорганізації діяльності та поведінки підлітка. Діагностика порушень емоційних станів необхідна в плані психопрофілактики для своєчасного виявлення тих підлітків, які схильні до виникнення емоційних розладів, неврозів, прояву афекту неадекватності, тривоги, депресії.

Для визначення особливостей емпатії в підлітків може використовуватися методика «Діагностика рівня емпатії», що була запропонована й апробована психологом І. Юсуповим. На основі цієї методики визначається загальний показник емпатії, крім того, визначаються рівні емпатії за окремими шкалами, що відображають ставлення підлітків до різних об'єктів, з якими стикаються в житті: 1) емпатія до батьків; 2) емпатія до тварин; 3) емпатія до старих людей; 4) емпатія до дітей; 5) емпатія до героїв художніх творів; 6) емпатія до незнайомих і малознайомих людей.

Методика «Визначення почуття відповідальності», розроблена й адаптована М. Осташевою, спрямована на визначення у підлітків провідного особистісного утворення морально-духовної самосвідомості – почуття відповідальності. Вона дозволяє встановити ступінь розвитку складових цього утворення: дисциплінарну відповідальність, відповідальність за себе і відповідальність за інших, що реалізується у міжособистісних взаємодіях підлітків – та визначити структуру і динаміку його становлення.

Рекомендується використовувати методику «Виявлення домінуючих ціннісних орієнтацій», яка була запропонована фінською дослідницею Х. Ніємі й адаптовану М. Гінзбург. Цей опитувальник

утворюють тридцять чотири судження зі змістом ціннісних орієнтацій: альтруїстичних, суспільно-політичних, моральних, професійних, матеріальних, саморозвитку та ін. На його основі виявляється ієрархічна піраміда цінностей підлітків.

Для діагностики емоційно-мотиваційної сфери також використовуються такі методики як: тест шкільної тривожності Філліпса, опитувальник Басса-Даркі, методика «Незавершені речення», опитувальники «САН» В. Доскіна, вимірювання мотивації досягнення А. Меграбіана, методика «Мотивація афіліації», А. Меграбіана, в модифікації М. Магомед-Емінова, «Мотивація до успіху» Т. Елерса, «Мотивація до уникнення невдач» [6].

4. Діагностика міжособистісних стосунків підлітків в групі однолітків та в сім'ї.

Ситуація розвитку підлітка (біологічні, психічні, особистісно-характерологічні особливості підлітка) припускає кризи, конфлікти, труднощі адаптації до соціального середовища. Підліток, що не зміг благополучно подолати новий етап становлення свого психосоціального розвитку, що відхилився в своєму розвитку і поведінці від загальноприйнятої норми, отримує статус «важкого». В першу чергу, це відноситься до підлітків з асоціальною поведінкою. Чинниками ризику тут є: фізична ослабленість, особливості розвитку характеру, відсутність комунікативних навичок, емоційна незрілість, несприятливе соціальне оточення. У підлітків з'являються специфічні поведінкові реакції: реакція емансипації, яка є типом поведінки, за допомогою якої підліток прагне вивільнитися з-під опіки дорослих; реакція групування з однолітками виявляється в підвищеному інтересі до спілкування з однолітками, орієнтації на вироблення групових норм і цінностей, формування власної субкультури; реакція захоплення (хобі), в ній відображаються як віяння моди, так і інтереси підлітка. Ці специфічні поведінкові реакції суттєво впливають на міжособистісні відносини з оточуючими.

Для вивчення міжособистісних взаємин у групі використовуються такі методики: соціометрія, методика діагностики схильності особистості до конфліктної поведінки К. Томаса, методика діагностики міжособистісних стосунків Т. Лірі [6].

Одним із основних найбільш ефективних інструментів соціально-психологічного дослідження структури малих груп є метод соціометрії Дж. Морено. Для визначення переважаючого типу відшнурованої людини до інших людей, виявлення індивідуального стилю інтерперсональної поведінки використовується опитувальник Т. Лірі.

Опитувальник К. Томаса дозволяє визначити типові способи вирішення конфліктів, виявити наскільки людина схильна до суперництва або співпраці в групі, прагне до компромісів і уникає конфліктів або, навпаки, загострює їх.

Для діагностики особливостей взаємостосунків у сім'ї пропонується використовувати низку методик: «Моя сім'я», «Як ваша дитина оцінює усередині сімейні взаємини», опитувальник PARI Е Шефер і Р. Белл [12-10].

Опитувальник батьківського ставлення до дітей А. Варга і В. Століна, який може застосовуватися з метою вивчення переважаючого стилю виховання і дозволяє оцінити різні типи батьківського відношення: «ухвалення-відкидання», «кооперація», «симбіоз», «авторитарне гіперболізування», «маленький невдаха».

Опитувальник для батьків «Аналіз сімейних взаємин» також дозволяє діагностувати тип сімейного виховання і характер його порушень. Використовується в дослідженнях проблемних сімей, у тих випадках, де є діти і підлітки з явною акцентуацією характеру і відхиленнями в поведінці.

5. *Діагностика професійної спрямованості підлітків.* Певні ускладнення виникають у підлітка в процесі професійного самовизначення, свідомого вибору професії. Вибір професії підлітком – це багатоступінчастий процес вироблення і ухвалення рішення. При виборі професії виявляється ряд індивідуальних стилів пошуку рішень: імпульсивні, ризиковані, урівноважені, обережні та інертні. Індивідуальні стилі ухвалення рішень є віддзеркаленням як індивідуально-психологічних, так і особистісних особливостей підлітків. Корекції вимагають імпульсивні та інертні рішення. Для діагностики професійних інтересів підлітків використовуються: опитувальник «ДДО», методика «Карта інтересів», методика Голландка [6].

Висновки. Таким чином, можна зробити висновок, що комплексна психологічна діагностика передбачає вивчення інтелектуальної сфери, емоційно-мотиваційної сфери, характерологічних особливостей, міжособистісних стосунків і професійної спрямованості підлітків. Це поглиблений аналіз особистості підлітка: виявлення внутрішніх ресурсів, позитивних сторін, недоліків та їх причин, спрямований на вирішення практичних завдань – гармонізацію розвитку особистості та підвищення ефективності й цілісності педагогічного процесу.

Проте проведене дослідження не висчерпує всіх аспектів проблеми. Перспективою подальших наукових пошуків може, на нашу думку, стати теоретичне обґрунтування та розробка практичних рекомендацій для фахівців щодо використання

діагностичного інструментарію для здійснення комплексної оцінки психофізичного розвитку підлітків, в тому числі з особливими освітніми потребами, з метою забезпечення профілактики та запобігання виникнення у підлітків труднощів у навчанні, комунікативних проблем, а також проблем, пов'язаних із соціалізацією. Крім того, в теорії та практиці постійно з'являються нові методики та діагностичний інструментарій, які використовуються для оцінювання окремих напрямів психофізичного розвитку дитини. Це також потребує подальшого аналізу та вивчення як з боку науковців, так і фахівців-практиків у сфері спеціальної та інклюзивної освіти.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Готовність учня до профільного навчання / за заг. ред. С. Максименка, О. Главник. Київ : Мікрос-СВС, 2003. 108 с.
2. Демченко В. Педагогічні проблеми діагностики виявлення обдарованих школярів. *Нова педагогічна думка*. 2011. № 4. С. 40–42.
3. Долуда С. М. Метод пиктограмм в психодіагностике шизофрени у подростков. *Психічне здоров'я*. 2005. № 2. С. 64–68.
4. Измерение интеллекта детей: пособие для психолога / под ред. Ю.З. Гильбуха. Київ, 1992. Ч. 1. 133 с.
5. Комплексная оценка адаптационных возможностей организма подростков с разным уровнем учебной нагрузки / В.В. Хренкова, В.И. Бондин, Л.В. Абакумова, Е.Е. Соколова, И.Ю. Лобанова, Е.П. Мостовая, Л.А. Кондратьева. *Наука і освіта*. 2012. № 4. С. 198–199.
6. Лемак М.В., Петрище В.П. Психологу для роботи. Діагностичні методики. Ужгород : Видавництво Олександра Гаркуші, 2011. 616 с.
7. Лукоянова К. В. Оцінка і корекція фізичного розвитку підлітків 13 – 14 років засобами українського рукопашу «Спас» : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з фіз. виховання і спорту : 24.00.02. Харків, 2012. 18 с.
8. Максименко С., Шевченко Н., Главник О. Мислення дитини. Київ : Главник, 2004. 112 с.
9. Максименко С., Шевченко Н., Главник О. Пам'ять дитини. Київ : Главник, 2004. 112 с.
10. Максименко С., Шевченко Н., Главник О. Самооцінка учня. Київ : Главник, 2004. 112 с.
11. Максименко С., Шевченко Н., Главник О. Увага дитини. Київ : Главник, 2004. 112 с.
12. Психологічний клімат колективу / О. Марінушкіна та ін.; за заг. ред. С. Максименка, О. Главник. Київ : Главник, 2004. 96 с.